

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНКИ ДОКАЗІВ У ДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПРОВАДЖЕННІ СТОСОВНО СУДДІВ

CERTAIN ASPECTS OF EVIDENCE VERIFICATION AND EVALUATION IN DISCIPLINARY PROCEEDINGS CONCERNING JUDGES

Бойко А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального та кримінального процесуального права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів доказів та доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів. Проаналізовано зміст деяких положень Закону України «Про Вищу раду правосуддя», які регламентують процес доказування та особливості застосування доказів у дисциплінарному провадженні. Інститут доказів та доказування є важливою складовою дисциплінарного провадження стосовно суддів, оскільки першочергово пов'язаний з встановленням наявності або відсутності обставин (фактів), які мають значення для притягнення чи відмови у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності. Зазначено, що закони, які регламентують застосування інституту дисциплінарної відповідальності суддів не визначають у належній мірі правового механізму доказування, який би забезпечував ефективність доказової діяльності, визначеність щодо засобів доказування, вимог щодо належності, допустимості та достовірності доказів тощо. Використовуючи підходи до доказів та доказування, що визначені у відповідних процесуальних законах, запропоновано під доказами у дисциплінарному провадженні стосовно суддів вважати будь-які фактичні дані, які отримані у спосіб не заборонений законом, на підставі яких дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя або дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя (Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя або пленарний склад Вищої ради правосуддя) встановлює наявність або відсутність фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Також визначено, що ознаками доказів є: 1) фактичні дані, тобто це не самі факти, а відомості про них; 2) не будь-які фактичні дані, а лише ті, які необхідно встановити у дисциплінарному провадженні стосовно суддів; 3) фактичні дані, що втілюються в певній формі (засобах доказування). Також запропоновано під доказуванням у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів розуміти послідовний процес, який має чітко визначені етапи і повинен здійснюватися у встановленому законом порядку та з дотриманням передбачених вимог, спрямований на встановлення наявності або відсутності фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Обґрунтовано, що встановлення обставин (фактів), які пов'язані з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження (у переважній більшості вони встановлюються на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи) повинні встановлюватись доказами, перевірка та оцінка яких може здійснюватися за стандартом «мінімально достатнього рівня доказів» (стандарт «substantial evidence» у США), що є достатнім для ухвалення обґрунтованого рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя чи Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність суддів, дисциплінарне провадження стосовно суддів, доказ, доказування, джерела доказів, стандарти доказування.

This article explores specific aspects of evidence and the process of proving in disciplinary proceedings concerning judges. It analyzes selected provisions of the Law of Ukraine "On the High Council of Justice," which regulate the evidentiary process and the peculiarities of evidence application in such proceedings. The institution of evidence and proving is a critical element of disciplinary proceedings, as it is primarily associated with establishing the presence or absence of facts relevant to holding a judge accountable or refusing to do so. The article highlights that the current legislation governing judicial disciplinary responsibility does not adequately define a legal mechanism for the evidentiary process that would ensure its effectiveness and provide clarity regarding means of proof, and requirements for their relevance, admissibility, and reliability.

Drawing on the approaches to evidence and proving outlined in relevant procedural laws, the article proposes that in disciplinary proceedings concerning judges, "evidence" should be understood as any factual data obtained by lawful means, on the basis of which a disciplinary inspector of the High Council of Justice or the disciplinary body of the Council (the Disciplinary Chamber or the plenary composition) establishes the presence or absence of factual circumstances subject to proving and significant to the case. The article further identifies the following essential features of evidence: (1) factual data, meaning not the facts themselves but information about them; (2) not all factual data, but only those necessary for establishing facts in disciplinary proceedings concerning judges; (3) factual data embodied in a certain form (means of proof).

It is also proposed that "proving" in disciplinary proceedings concerning judges should be understood as a consistent process with clearly defined stages, carried out in accordance with legally established procedures and requirements, and aimed at determining the presence or absence of factual circumstances relevant to the disciplinary case. The article argues that circumstances related to procedural decisions affecting the progress of disciplinary proceedings – mostly established at the preliminary review stage of a disciplinary complaint (e.g., reviewing materials for signs of misconduct, decisions to return complaints without consideration, or to open a case) – must be established through evidence, which should be verified and evaluated according to the standard of "substantial evidence," a threshold sufficient for reasoned decision-making by the disciplinary inspector or the Disciplinary Chamber of the High Council of Justice.

Key words: judicial disciplinary responsibility, disciplinary proceedings concerning judges, evidence, proving, sources of evidence, evidentiary standards.

Постановка проблеми. Незалежність судової влади є однією з базових ознак демократичної держави та її фундаментальною цінністю, яка забезпечує утвердження принципів верховенства права і є гарантією дотримання прав людини та основоположних свобод.

Незалежність судової влади спрямована на забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя судами, як носіями судової влади. Незалежність та недоторканність судді – це той особливий правовий режим, який покликаний створити необхідні умови, за яких суддя може здійснювати правосуддя об'єктивно та неупереджено у розумні строки.

Суддівська незалежність урівноважується високими професійними вимогами до суддів, які для суспільства є гарантією їх функціональної легітимності, тобто, здатності належно забезпечувати відправлення правосуддя.

Дотримання суддями високих професійних вимог – це певні гарантії і легітимні очікування суспільства, які забезпечуються, в тому числі, і інститутом дисциплінарної відповідальності суддів. Кожна особа у демократичній державі має право, у передбачений законом спосіб, відрагувати на суддівське свавілля і порушення суддями стандартів доброчесності та професійної етики.

Тому національне законодавство має передбачати справедливу систему притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності і відповідно – якісне та ефективне дисциплінарне провадження стосовно суддів. Своєю чергою, якість та ефективність дисциплінарного провадження стосовно суддів багато в чому залежить від дотримання стандартів доказування.

Виклад основного матеріалу. Питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів характеризується певною специфікою, залежно від стадії дисциплінарного провадження та особливостей предмета доказування. Але до сьогодні, ці питання ще не були предметом комплексного наукового дослідження. Тільки в окремих наукових працях питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів частково висвітлювалося такими авторами як: Н. О. Антонюк [1], А. М. Бойко [2], А. М. Мірошніченко [3].

Метою цієї статті є визначення особливостей перевірки та оцінки доказів у дисциплінарному провадженні стосовно суддів на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи.

Притягнення судді до дисциплінарної відповідальності відповідно до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» здійснюється Дисциплінарними палатами Вищої ради правосуддя (частина 2 статті 42) [4]. Однак, перш ніж дисциплінарний орган зможе розглянути дисциплінарну справу щодо вчинення суддею дисциплінарного проступку й ухвалити рішення про притягнення чи відмову у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності, необхідно вчинити певні дії з попередньої підготовки всіх матеріалів для розгляду дисциплінарної справи, а саме, встановити всі обставини, які необхідні для розгляду дисциплінарної справи по суті та зібрати відповідні докази, що мають значення для встановлення цих обставин.

Закони, що регламентують застосування інституту дисциплінарної відповідальності суддів не визначають положень щодо поняття доказів та особливостей доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів. Якщо ґрунтуватися на теорії доказів, то можна зробити висновок, що під доказами у дисциплінарному провадженні стосовно суддів можна вважати будь-які фактичні дані, які отримані у спосіб не заборонений законом, на підставі яких дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя або дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя встановлює наявність або відсутність фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню. Відповідно, ознаками доказів є: 1) фактичні дані, тобто це не самі факти, а відомості про них; 2) не будь-які фактичні дані, а лише ті, які необхідно встановити у дисциплінарному провадженні стосовно суддів; 3) фактичні дані, що втілюються в певній формі (засобах доказування). Засобами доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів можуть бути: 1) документи, речові та електронні докази; 2) письмове пояснення судді щодо суті скарги; 3) пояснення судді, скаржника, їх представників, свідків та інших осіб, які були викликані або запрошені взяти участь у засіданні дисциплінарного органу.

Оскільки закон безпосередньо не визначає засобів доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів, то цей перелік не є вичерпний і джерелом інформації про фактичні обставини, що мають значення для дисциплінарного провадження стосовно суддів можуть бути і інші засоби доказування, для прикладу: висновки або пояснення експертів, консультації або роз'яснення спеціалістів тощо. Адже, доказом є сам зміст письмового чи усного пояснення судді, пояснень інших учасників дис-

циплінарного провадження, документів (включаючи копії судових справ), висновків та пояснень експертів, пояснень та консультацій спеціалістів тощо, тобто інформація про обставини, що міститься у них і має значення для розгляду дисциплінарної скарги та вирішення дисциплінарної справи по суті. Найчастіше засобами доказування у дисциплінарних справах стосовно судді є документи (копії судових справ, довідки про навантаження судді та середнє навантаження суддів у суді, характеристика на суддю, довідка про відпустки судді, лікарняні тощо) та пояснення як самого судді, так і інших учасників дисциплінарного провадження.

Закон не визначає загальних вимог до доказів у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, але закріплює вимоги до тих доказів, на які посиляється дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя для встановлення підстави для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Зокрема, докази, які підтверджують винуватість судді у вчиненні дисциплінарного проступку мають бути чіткими та переконливими (ч. 16 статті 49 Закону України «Про вищу раду правосуддя») [4].

Дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя, а в окремих випадках і дисциплінарний інспектор Вищої ради правосуддя, для перевірки і оцінки доказів може використовувати також вимоги, що передбачені у відповідних процесуальних законах щодо встановлення належності, допустимості та достовірності доказів. Правда, необхідно зазначити, що перевірку і оцінку доказів щодо їх достовірності може здійснювати тільки дисциплінарний орган Вищої ради правосуддя. При розгляді питання про наявність підстав для повернення дисциплінарної скарги не оцінюється достовірність відомостей про ознаки дисциплінарного проступку у поведінці судді, докази його вчинення (частина 3 статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя») [4].

Доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів – це послідовний процес, який має чітко визначені етапи та повинен здійснюватися у встановленому законом порядку з дотриманням передбачених вимог і спрямований на встановлення наявності або відсутності фактичних обставин, що мають значення для дисциплінарного провадження та підлягають доказуванню.

Питання доказів та доказування є важливим у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, адже правильне визначення поняття доказів, розуміння, того, що належить до доказів, розмежування засобів доказування, дотримання певних правил та вимог у процесі доказування – сприятиме повному та всебічному розгляду дисциплінарної справи та ухваленню законного та обґрунтованого рішення у дисциплінарній справі.

Оскільки закон не визначає загального предмету доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів, то доцільно це зробити виходячи з системного тлумачення закону. На нашу думку, до загального предмета доказування у дисциплінарному провадженні стосовно суддів можна віднести: 1) обставини, що мають значення для встановлення належності суб'єкта, який подав дисциплінарну скаргу; 2) обставини, що мають значення для ухвалення рішення про прийнятність дисциплінарної скарги для розгляду; 3) обставини, які зазначені у скаргі і які можуть свідчити про вчинення суддею дисциплінарного правопорушення (обставини, які з ймовірністю містять ознаки складу дисциплінарного проступку); 4) факти порушення суддею обов'язків судді, що містять ознаки відповідного дисциплінарного проступку та підтверджують винуватість судді у його вчиненні (обставини, що містять ознаки складу дисциплінарного проступку); 5) обставини, що мають значення для правильного вирішення дисциплінарної справи та призначення виду дисциплінарного стягнення (обставини, що пом'якшують та/або обтяжують відповідальність судді, а також обставини, що характеризують особу судді тощо).

Зазначені вище обставини (факти), що нами віднесені до загального предмета доказування і, які мають значення для дисциплінарного провадження стосовно суддів, умовно можна поділити на ті обставини (факти), встановлення яких пов'язано з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження, проте не пов'язані з вирішенням дисциплінарної справи по суті (прийняття дисциплінарної скарги до розгляду або залишення дисциплінарної справи без розгляду та повернення її скажнику, відкриття дисциплінарної справи або відмова у відкритті дисциплінарної справи, прийняття скарги на рішення дисциплінарної палати щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності чи відмови у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо) і обставини (факти), які мають значення для вирішення дисциплінарної справи по суті (встановлення винуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку і призначення відповідного виду дисциплінарного стягнення або відмова у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо).

Щодо обставин (фактів), встановлення яких пов'язано з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження, то з'ясування цих обставин, які є об'єктивно необхідними для прийняття процедурного рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя або дисциплінарним органом Вищої ради правосуддя, має на меті спрямувати діяльність цих суб'єктів на перевірку та оцінку доказів у визначених законом межах, забезпечивши обґрунтованість таких процедурних рішень. Для прикладу, перевірка дисциплінарної скарги на її відповідність змістовним вимогам передбачає необхідність вчинення наступних дій: 1) перевірку правосуб'єктності скажника, а також відомостей про суддю; 2) перевірку зазначення у скарзі відомостей про наявність у поведінці судді ознак дисциплінарного проступку, який відповідно до частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» може бути підставою для дисциплінарної відповідальності судді; 3) перевірку наявності у скарзі фактичних даних (свідчень, доказів), що підтверджують зазначені скажником відомості про вчинення суддею дисциплінарного проступку [Див. 2]. Так, перевірка дисциплінарної скарги щодо відомостей про обставини, що можуть свідчити про наявність у поведінці судді ознак дисциплінарного проступку, який відповідно до частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» може бути підставою для дисциплінарної відповідальності судді, передбачає попередню оцінку цих обставин (фактів), щодо ймовірності того, що в поведінці судді вбачаються ознаки дисциплінарного правопорушення, щонайменше, ознаки об'єктивної сторони складу відповідного дисциплінарного проступку [Див. 2].

Перевірка дисциплінарної скарги на предмет фактичних даних (свідчень, доказів), що мають підтверджувати зазначені скажником відомості про вчинення суддею дисциплінарного проступку, полягає у перевірці їх наявності (наведення) та належності для підтвердження або спростування обставин (фактів), які зазначені у скарзі і можуть свідчити про вчинення суддею дисциплінарного проступку. На цьому етапі перевірки, зазначених у дисциплінарній скарзі доказів, не здійснюється оцінка їх достовірності. У частині третій статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» безпосередньо зазначено, що при розгляді питання про наявність підстав для повернення дисциплінарної скарги не оцінюються достовірність відомостей про ознаки дисциплінарного проступку у поведінці судді, докази його вчинення [4]. Необхідно зазначити, що підставою для повернення дисциплінарної скарги може бути відсутність тільки тих доказів, які скажник об'єктивно може надати до скарги або послатись на них, і без яких неможливо здійснювати подальшу

попередню перевірку дисциплінарної скарги та її розгляд Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя, адже основний тягар збирання та оцінки доказів для встановлення винуватості/невинуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку лежить саме на дисциплінарному інспекторові та Дисциплінарній палаті Вищої ради правосуддя. На цьому етапі дисциплінарного провадження, дисциплінарний інспектор не здійснює оцінки свідчень чи доказів, доданих до дисциплінарної скарги або зазначених в ній, він тільки перевіряє чи стосуються вони обставин (фактів), що можуть свідчити про наявність у діянні судді ознак складу відповідного дисциплінарного проступку.

У дисциплінарній практиці часто виникають питання щодо перевірки та оцінки доказів, що містяться у дисциплінарній скарзі і стосуються обставин, пов'язаних з можливим порушенням суддями норм процесуального права. Адже, якщо дисциплінарна скарга стосується доводів, що можуть бути перевірені виключно судом вищої інстанції в порядку, передбаченому процесуальним законом і не містить доказів про порушення суддею норм процесуального права, що можуть містити ознаки відповідного дисциплінарного проступку, то така скарга, ухвалою Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя, залишається без розгляду і повертається скажнику, відповідно до пункту другого частини 1 статті 44 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» [4]. Проте, не може бути повернуто дисциплінарну скаргу, яка поряд з доводами, що пов'язані з необхідністю дослідження фактичних обставин, встановлених під час судового провадження, та доказів на їх підтвердження, також вказує на неналежну поведінку судді (наприклад, істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків, або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду, а також якщо мало місце безпідставне затягування строку розгляду справи або порушення засад рівності учасників судового процесу перед законом і судом тощо), яка може бути предметом перевірки та оцінки дисциплінарним органом у дисциплінарному провадженні. Те, що доводи скарги вказують на можливі порушення суддею норм процесуального права, що можуть бути предметом перевірки та розгляду дисциплінарним органом, і вони також є серед доводів апеляційної чи касаційної скарги, які перевіряються судом вищої інстанції у порядку, передбаченому процесуальним законом, не виключає можливості Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя, відповідно до своїх повноважень, розглянути питання про відкриття дисциплінарної справи, якщо докази, що містяться у скарзі вказують на можливість вчинення суддею дисциплінарного проступку [Див. 2].

Необхідно також зазначити, що встановлення обставин (фактів), які пов'язані з прийняттям окремих процедурних рішень, що визначають рух дисциплінарного провадження (у переважній більшості вони встановлюються на стадії попередньої перевірки дисциплінарної скарги, вивчення матеріалів для встановлення ознак вчинення суддею дисциплінарного проступку, ухвалення рішення про залишення без розгляду та повернення дисциплінарної скарги, відмову у відкритті дисциплінарної справи або відкриття дисциплінарної справи), то перевірка та оцінка доказів щодо цих обставин, може здійснюватися (а на наше переконання, повинна здійснюватися) за стандартом «мінімально достатнього рівня доказів» (стандарт «substantial evidence» у США), що є достатнім для ухвалення обґрунтованого рішення дисциплінарним інспектором Вищої ради правосуддя чи Дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя. Цей стандарт виправдано застосовувати тому, що на цій стадії дисциплінарного провадження необхідно перевірити обставини (факти), що підтверджують прийнятність або неприйнятність дисциплінарної скарги для розгляду

і обставини (факти), що свідчать про можливість вчинення суддею дисциплінарного проступку. Тому досить часто дисциплінарні інспектори чи Дисциплінарні палати вищої ради правосуддя використовують фразу: «...у діях судді вбачаються ознаки дисциплінарного проступку...».

Що ж до обставин (фактів), які мають значення для вирішення дисциплінарної справи по суті (встановлення винуватості судді у вчиненні дисциплінарного проступку і призначення відповідного виду дисциплінарного стягнення або відмова у притягненні судді до дисциплінарної відповідальності тощо) і які встановлюються на стадіях: підготовка дисциплінарної справи до розгляду, розгляд дисциплінарної справи та ухвалення рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді або про відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності та розгляд скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді або про відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності, то доказування цих обставин повинно здійснюватися за стандартом «чіткі та переконливі докази». Вище вже зазначалося, що відповідно до частини 16 статті 49 Закону України «Про вищу раду правосуддя, для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності підстава вважається встановленою Дисциплінарною палатою (Вищою радою правосуддя) за результатами розгляду дисциплінарної справи, якщо докази, надані та отримані в межах дисциплінарного провадження, є чіткими та переконливими для підтвердження існування такої підстави. Чіткими та переконливими є докази, які з точки зору звичайної розсудливої людини у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин, що є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності [4].

Цей стандарт доказування є вищим за стандарт «баланс ймовірностей», який як правило використовується у цивільному провадженні, але нижчим за стандарт «поза розумним сумнівом», який як правило використову-

ється у кримінальному провадженні. Застосування стандарту «чіткі та переконливі докази» у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів є виправданим, оскільки вимагає високого ступеня переконання в тому, що докази надані та зібрані в межах дисциплінарного провадження настільки переконливі, що дають змогу дійти висновку про наявність чи відсутність обставин про вчинення суддею відповідного дисциплінарного проступку. Особливо це має значення для оцінки доказів, які стосуються встановлення обставин, що підтверджують наявність у поведінці судді ознак суб'єктивної сторони дисциплінарного проступку у формі умислу чи недбалості, або грубої недбалості (одна з ознак суб'єктивної сторони, що передбачена пунктом четвертим частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») [5]. Зокрема для встановлення недбалості у поведінці судді, важливо встановити, що суддя не усвідомлював протиправності своєї поведінки, але за обставинами повинен був і міг усвідомлювати. При цьому, йдеться про очевидні обставини, які за своїм характером не породжували двозначності та жодного сумніву, яким чином суддя повинен себе поводити, щоб не порушити обов'язків, які на нього покладаються законом.

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що встановлення обставин (фактів), які мають значення для дисциплінарного провадження та перевірка і оцінка доказів, які підтверджують наявність цих обставин (фактів), має дуже важливе значення для якості та ефективності дисциплінарного провадження стосовно суддів. Питання доказів та доказування у дисциплінарних провадженнях стосовно суддів характеризується певними особливостями, які проявляються і залежать від відповідної стадії дисциплінарного провадження та предмета доказування. Ці особливості визначають і відповідний стандарт доказування від низького порогу – «мінімально достатнього рівня доказів», до високого – «чітких та переконливих доказів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика: монографія / Н. Антонюк, О. Верба-Сидор, Т. Пашук, С. Рабінович. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів : Видавництво БФ «Медицина і право», 2020. 249 с.
2. Бойко А. М. Дисциплінарні провадження стосовно суддів. Практичний посібник / Програма USAID «Нове правосуддя». Київ, 2021. 206 с. Судова влада України : веб-сайт. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1338988/> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Мірошніченко А. М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів). К.: ЮрінкомІнтер, 2020. 120 с.
4. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 30.04.2025).